

Költészet és prózaiság

A Wellek—Warren-féle irodalomelméleti kézikönyv szerint „a művészetek és a műfajok tisztaságát kedvelő modern igénynek megfelelően a legtöbb mai olvasó jobban szereti, ha a költészet költői, a próza pedig prózai”. Lehet, hogy némely olvasók valóban így érznek, az irodalom azonban az ellenkező irányba látszik mozdulni. Az utóbbi évek legemlékezetesebb regényeiben valami sajátos stiláris és atmoszferikus költőiség ragad meg, a modern költészet egyik országhatárokon átnyúló, fontos irányzata vagy tendenciája pedig nemcsak érintkezik a prózával, de összeolvad vele, bekebelezi, programjává teszi a prózaiságot. Ez a költészettípus gyakran lemond a versritmusról, nemcsak a kötött formákról, de gyakran a szabad vers, sőt az ún. költői próza belső zenéjéről is. Elveti azt a nézetet, amely szerint a költészetben nincs helye az anekdotikus, elbeszélő elemnek, a leírásnak, az ötletnek, semminek, ami másképp is elmondható. Gyakran már az anyag — a motívumok, az élethelyzetek — megválasztása polémiát jelent a „költőihez” tapadó tradicionális képzetekkel, azokkal, amelyek a szépség, a harmónia, az anyagon átcillanó szubsztancia fogalmával vagy hasonlókkal azonosítják a poétikumot. Ehhez képest a nyelvben is előtérbe kerülnek a közönséges, a hétköznapi, az antipoétikus eszközök, gyanússá válik a hatásos metaforika, vulgáris elemekkel telítődik a szókincs stb. Ez a korábban inkább elszórtan jelentkező, a hatvanas években azonban szinte irányzattá izmosodó vállalkozás nálunk nem egyetlen nemzedék újításaként jelenik meg, hiszen Vas Istvántól vagy Csorba Győzőtől Somlyó Györgyön vagy Orbán Ottón át a legfiatalabbakig számos költő programjában és gyakorlatában tetten érhető. Fiatal vagy pályakezdő vagy egy-két kötetes lírikusainknak mégis nagy szerepük van az ízlésnek és a költészetfelfogásnak ebben az átszíneződésében. Ők írják az irányzat legmarkánsabb, leginkább paradigmaticus alkotásait, a *Jelenlét* c. egyetemi almanachban fejlődik elméletté az addig inkább a gyakorlatban és költői műhelyvallomásokban manifesztált törekvés, s végül náluk mutatkoznak meg feltűnően az irányzat dekadenciájának, megmerevedésének, modorosságba átcsapásának jelei.

Második kötetében Tandori Dezső megelégedi az elsöben még célnak tekintett „teljesítményt”. „Életünk múlóbb szerves világa” felé fordul, s Ottlik Géza szavait idézve egy-két „töredékes, a modellek valóságos életéből vaktában megőrzött kocka” levetítését ígéri. Egyik ciklusának az *Életrajzi töredék* címet adja, de idők és helyszínek rekonstrukciójával próbálkozva, aggályos-ironikusan törekedve a pontos felidézésre voltaképpen a módszeres kételyen alapuló világnézete elé tart tükröt. Az életrajz személyiséget feltételezne, a személyiség valamilyen lényeg állandóságát, folyamatosságát, ennek rögzítéséhez megbízható emlékezet szükségesletnék, az emlékek megérzékítéséhez pedig a valósággal tökéletesen azonosulni képes nyelv — e sok-sok antropológiai feltétel közül Tandori egyiknek meglétében, lehetőségében sem hisz. Furcsa nyelvezete a viszonyok határozatlanságának és meghatározhatatlanságának elhatalmasodó érzését, józan tébolyát fejezi ki, s csak ezen túl lehet szó a köznapiság elfogadásáról, az „új fájdalommasság” nyújtotta kétes értékű otthonosságról, a „profi” berendezkedéséről. — A hagyományos líra alapjainak kétségessé válását a Tandoriéhoz hasonló logikával, de fölfokozott emocionalitással, a tiltakozás őszinte pátozával éli át Petri György. Azt, hogy „a nyelv félrevezető”, és hogy „Csinál az ember hülyeségeket”, nem egyszerűen megállapítja, hanem az önemésztő fájdalom meg a morális fölháborodás jegyében mint abszurdumot tárja elénk. Novellaverseit, „tandoris” megoldásait is összetéveszthetlenné teszi kifakadni mindig kész etikai érzékenysége, megrendültségének emberi hitele. — Várady Szabolcs rendkívül csiszolt,

már-már áttetsző formával ellensúlyozza lírai közlendője „költőietlenségét”, megterheltségét filozófiai vagy elbeszélő elemekkel. Persze nemcsak sokat emlegetett latinos versmondattana és csillogó szóviccei érdemelnek figyelmet, hanem az a rá sajátosan jellemző módszer, ahogyan hűvös, könyörtelen logikával jár a végére kusza és zavaros viszonylatoknak, fanyar egyszerűséggel tud szólni a kaotikusról, tárgyilagosságot tetteve érezteti át az olvasóval az irracionalitást, az elviselhetetlen szorongást.

A pályakezdők egy csoportja nem vaktában indult el a három kitűnő — hazai fogalmaink szerint persze még szintén fiatal — költő nyomában. Az alaposan föl-készült, elméletileg igényes Szilágyi Ákos személyében teoretikusa akadt az „anti-lírának”, a nyugat-európai neoavantgarde és a kelet-európai groteszk irodalom e sajátos termékének. Az antilíra, definiálja a kulcsfogalmat, „nem más, mint a líra kiteljesítése, a lírának oly módon történő tagadása, hogy mindent lírává teszünk. A kiteljesített líra: mindennek átlírizálása, amely hagyományosan nem-líráként állt, hogy nyilvánvalóvá legyen a jelenkori lírikus attitűd tarthatatlansága”. A tradicionális költői közlésformákon túl az antilíra tagadja az érzelmet, mert „a költői hazugságok, helyesebben a költői hiteltelenség megjelenítési formája lett”. A korábbi líra egészének negációja Szilágyi szerint dialektikus, jó tagadás, amelynek alapján majd „új, tömeges elsajátításra alkalmas értékeket lehet létrehozni”. Az antilíra a rombolás adekvát formáit hozza létre, de ez nincs ellentétben pl. „groteszk világok teremtésével”. E fejtegetésekben a kérdésfölvetések és a válaszok határozottsága, nyíltsága bizonyos merevséggel és egyszerűsítéssel párosul. A „hazug költőiség” azonosítását a hagyomány egészével épp olyan nehéz elfogadni, mint azt a bizakodást, hogy a „tömeges elsajátításra” alkalmas művészet a groteszk árnyalatú antilíra, tehát egy nagyon is rafinált, intellektuális áttételesség révén, a tagadás tagadásából születik majd meg. Az efféle konstrukciók — amelyekkel szemben a tapasztalat a Vas István emlegette aforizmát szokta igazolni: „a költészet mindig máshonnan jön, mint ahonnan várjuk” — legfőbb veszélye, hogy szegényítik, fakítják, fölös aszkétizmusra szorítják, elért vívmányok föladására készítetik a kultúrát, amelynek pedig fejlődése, haladása „csak a nagyobb tágasság és gazdagság irányába lehetséges” (Fülep Lajos).

A *Ne mondj le semmiről* c. antológiában áttör s egyúttal a visszajáról is megmutatkozik az antilíra. Persze a Várady Szabolcsén kívül is akad itt néhány számon tartandó egyéni teljesítmény, így éppen Szilágyi Ákosé, aki ízléssel, műgonddal és sokszor leleményesen viszi át a gyakorlatba esztétikai elméletét, valamint Kemenczky Judité; neki csak egyik hangja vagy hangszere a köznapi emlékeket részletezve előadó, prózaian lompos vers, de a *K'ung-Ci azt mondotta*: c. több részes kompozícióban megtalálja a módját, hogy a bőbeszédűségnek, a közönséges szóáradatnak költői funkciót adjon: ez az elem mint kontraszt és háttér emeli ki annak a „megfoghatatlan rövidségű pillanatnak” a kivételességét, „amikor a nyugtalanság és szorongás hangzavarát valószínűtlen erejű csend szakítja meg”. — Az antipoézis, a prózaiság, a költői közlés megfricskázása azonban a kötet több más költőjénél a mondanivaló közhelyszerűségét, az állapotrajz banalitását leplezi (ha leplezi). Példákat nem nehéz találni: „Nyáladzik a lámpa, / fényt okád a vacsorára. / Cigaretta huszonöt, / mínusz amennyit elszívtam.” S valamivel később: „Tegnap semmit sem csináltam és ma sem.” A tétlenség panasza, amely itt enteriőrben jelent meg, utcai megvilágítástól sem lesz eredetibb: „Most látjuk csak, hogy ar- / rébb, mintegy mellékesen a nap lejjébb / éreszkedett, s e mozgás folytatódik, fel- / tehetőleg nem véletlenül, noha / Apunak és Anyunak biztosra ígértük, hogy ma nem történik semmi különös ve- / lünk, semmi állapot, esély, vagy ha úgy / tetszik, történelem” stb. Hasonló körben mozognak a nemzedékről, az ifjúságról szóló mazochisztikus vallomások is: „Igen és nem helyett azt mondjuk / mégis / meg hogy tulajdonképpen / meg hogy talán fontolóra kéne venni.”

A Tandori-líra filozófiai-antropológiai szkepticizmusa nélkül azok a nyelvi eszközök, melyek nála a kétely, az elbizonytalanítás kifejezői, manírrá válnak, sallanggá, eltanulható, de nem az anyagból következő költői módszerré. Olykor paródiára kell

gyanakodunk, de nem válik elég világossá: a szerző Tandori nyomán parodizálja-e a hagyományt, vagy a hagyományt parodizáló Tandorit parodizálja: „itt-ott szél volt, bevert szögek, balra étteremszerű / kupac, áttetsző villogásban — már úgy értem / *kezdetől fogva* ebben, noha / ez más számára semmit sem jelent, bocsánat —” és így tovább. A hangsúly az antilirikus gesztusra tevődik át a szöveg ki-munkálásáról: a gesztushoz pedig, úgy látszik, a pongyolaság illik, a töltelékszavak, a sok „persze”, „úghogy”, „valószínűleg” és társaik, a germanizmusok („éppen úgy nézett ki, mint egy villamos, mert ő is egy villamos volt”), az „úgy teszünk, mint ahogy... — pedig valóban” típusú szellemeskedések. Az efféle fordulatok közül kevés bizonyul „élcnél maradandóbbnak”, hogy Spiró György ötletét idézzük, aki különben társainál több sikerrel és eredetiséggel állítja mondandója szolgálatába a szójátékot, s pl. *Óda az északnyugati szélhez* c. halandzsaverse Kálnoky Shakespeare-paródiájához hasonlóan érdekes és sokatmondó. Az antilirával ebben a kötetben olyasmi történt, amit — más jelenségszféra kapcsán — Bratka László fogalmaz meg találó szavakkal: „Végül mindenki nonkonformista lett”, amiből aztán a versben nagy kavarodás támad: „Mindenki igyekezett buzgó nonkonformistának látszani, / mert még azt hinné valaki, hogy ő konformista / Mindenki félt nonkonformistának látszani, / mert még kibújtatnák róla a szöveget a zsákból, hogy ő egy konformista” stb.

A mítosztalanság mítoszának, a költőiségellenes költészetnek ez a futó jellemzése csupán egyetlen, kínálkozó szerep lehetőségeit és buktatóit kívánta érzékeltetni. Az érintett vagy ide vonható költőknek is el kellene tűnődniük Tandori nézetén: „Ha egy út folytathatatlanul látszik, vagy talán az is, mi magunk változunk meg, hogy továbbléphessünk.” Szimptomatikus lehet Petri választása is, aki a magyarázó glosszaversektől és a narratív-novellisztikus költészettől egyfajta rövid, tömör, lényege szerint lírai verstípushoz jutott el. Ettől persze még kitűnő versek szülehetnek az antilíra programja jegyében, vagy elemeinek fölhasználásával, csupán e program kizárólagosságát s a belőle következő gyakorlat belterjességét, az eszközök kimerülését érezzük veszélyesnek. E megjegyzéseknek semmi közük a mitológikus, folklorisztikus vagy történelmi stilizáció apológiájához. Ami értéket az az irány Kiss Anna szövegeitől Bertók László Csokonai- és Csontváry-versén át Veress Miklós nagyszabású Petőfi-ciklusáig teremtett, az úgysem szorul védelemre. Viszont Bata Imre referátumában joggal esett nagyobb hangsúly a stilizálás, a modorosság veszélyeire, némely nosztalgiai elavulására, szerepek funkciójának átalakulására. Az esztétikai kifogások sem légből kapottak. Van talmi újnépiség, vannak epigonok. Ha a Déva várára, a Magor-királyra utaló verseket olvassuk, akkor — eltekintve attól az elégedetlenségtől, amelyet némely balladai és mitikus elemek monotoníája, makacs visszatérése kelt — nemigen érezzük a felhasználásban a mítoszalakító erőt, azt a képességet, hogy a költő a mítoszok nyelvén a saját létezésének, világhoz való viszonyának végső kérdéseit fejezné ki. A mitikus vagy folklorisztikus anyag betétként vagy allegorikus dúsításként kapcsolódik össze a lírai publicisztikával. Hol vagyunk Bartók tanításától, aki azt tartotta kívánatosnak, hogy „a népzeneben rejlő zenei kifejezési eszközöket teljesen elsajátítsuk épp úgy, mint egy nyelv legfinomabb árnyalatait. Az így nyert zenei nyelvet a zeneszerzőnek oly kifogástalanul kell beszélnie, hogy zenei gondolatai kifejezésének ez legyen legtermészetesebb módja...” A kritikanak, de a fiatal költőknek is fokozott filozófiai és esztétikai tudatossággal, az elméleti és műhelymunka vállalásának alázatával, a költészethez méltó morális és szakmai felelősséggel kellene megvizsgálniuk az ilyesfajta kérdések sokaságát, nemcsak áhítva, hanem előkészítve egy olyan — bizonyára még sokáig csak „virtuális” — állapotot, amelyre a mai helyzet: a polarizáció, a szerepválság, a személyiség eltűnése és a nyelvbe vetett bizalom megrendülése ellenére mégiscsak törekednünk kell.